הרב יעקב אריאל

שמיטת כספים בבנקים

אמנם כבר עברה שנת השבע, אך שאלת השמיטה בבנקים עדיין אקטואלית. זאת מכיוון שההשקעות בבנקים הן לפי 'היתר עִיסקא' (לכן יש לכנות את חשבונות הבנק 'השקעות'), ודינן כחצי מלווה וחצי פיקדון. ולדעת ה'שלחן ערוך' (חו"מ סי' סז סעי' ג): 'מי שיש לו עסקא משל חבירו, שביעית משמטת פלגא שהיא מלוה'. אי לכך מי שלא עשה פרוזבול, לא יכול היום לפדות את השקעותיו, כי חציין הושמט. זאת ועוד, גם אם הבנק ייתן לו אותן מיוזמתו – עליו לומר 'משמט אני', שנאמר 'וזה דבר השמיטה'. עכ"פ עליו לעשות 'שאלת חכם'. וזאת שלא כדבריו של הרב שמואל פולצ'ק (להלן הרש"פ) באמונת עתיך 109 (תשע"ו) עמ' 134–136, שפטר את ההשקעות בבנקים ממצוות השמיטה. נימוקיו של הרש"פ הן:

א. 'קצות החושן' (לשו"ע שם) חולק על ה'שולחן ערוך' וסובר שגם חלק ההלוואה שב'עסקא' לא נשמט.

ב. מי שהפקיד כסף ביד שולחני, גם אם נתן לו רשות להשתמש בכספו, זהו מכל מקום פיקדון ולא הלוואה, ופיקדון אינו נשמט. גדר פיקדון היא אם ההפקדה נעשית לטובת המפקיד.

ג. לדברי המהרי"ק, אם כינו את ההלוואה בשם פיקדון היא אינה נשמטת. ובימינו אנשים מכנים את השקעותיהם בבנקים 'פיקדונות', וכוונתם שלא יחולו עליהן דיני הלוואה אלא דיני פיקדון, על מנת שלא תישמטנה בשביעית, אך הנחות אלו אינן מוסכמות.

א. 'עיסקא' נשמטת

פְּסק ה'שלחן ערוך' שחלק ההלוואה ב'עסקא' נשמט אמנם שנוי במחלוקת. כאמור 'קצות החושן' חולק, אולם למעשה מוסכם על רוב הפוסקים האחרונים כדעת ה'שלחן ערוך', והביאו רק את דעתו להלכה[1] כנראה משום שאת ראיית 'קצות החושן' (סי' סז ס"ק ב) יש לדחות. וזו לשון 'קצות החושן':

> ובעיקר הדין הנה מדברי רש"י נראה דחלק מלוה מהני לענין קידושין ומכר, שכתב בפרק האיש מקדש גבי מקדש במלוה אינה מקודשת דמלוה להוצאה ניתנה, וכתב רש"י ז"ל, להוצאה ניתנה הלוה רשאי להוציאה בהוצאה ואינו חייב להעמידה

1. ר' פאת השולחן סי' כט סעי' י; ערוך השלחן, חו"מ סי' סז סעי' ד; שבת הארץ, פ"ט ה"ל (הוצ' מכון התורה והארץ, ח"ג עמ' 101); כרם ציון, שביעית, הלכות פסוקות פ"כ סעי' ט; תורת השמיטה לרח"ז גרוסברג, סי' יח סעי' צה, ועוד.

בעיסקא שתהא מצויה בכל עת שיתבענו, ומשמע דהיכא דמחויב להעמידה בעיסקא דינה כפקדון.

ומכאן שכסף שניתן לעסק דינו כפיקדון ולא כהלוואה, ולכן אין בו דין שמיטת כספים.

וזו לשון הסוגיה בגמרא (קידושין מז ע"א):

אמר רב: המקדש במלוה - אינה מקודשת, מלוה להוצאה ניתנה. נימא כתנאי: המקדש במלוה - אינה מקודשת, ויש אומרים: מקודשת; מאי לאו בהא קמיפלגי, דמר סבר: מלוה להוצאה ניתנה, ומר סבר: מלוה לאו להוצאה ניתנה.

ופירש רש"י (קידושין שם, ד"ה אינה): 'אינה מקודשת – אפילו ישנה בעין'. לפי ההוה אמינא, המחלוקת בין שתי הדעות – אם 'מלוה להוצאה ניתנה' או לא – עוסקת במקרה שכספי ההלוואה עדיין מצויים בעין, כי אם כבר השתמשו בהם, הרי לכולי עלמא 'מלוה להוצאה ניתנה'. אלא שאם כן, לשם מה נטל הלווה הלוואה אם לא להשתמש בה? לכן פירש רש"י שלמאן דאמר 'מלוה לאו להוצאה נתנה' – הלווה אינו רשאי לבזבז את כספי ההלוואה לשתיית שֵכר וכדו', אלא הוא צריך להשקיע את הכסף בעסק באופן שזה יהיה מצוי בידיו כל עת שיתבענו. אך מאן דאמר 'מלוה להוצאה ניתנה', אינו חייב להשתמש בכסף רק לצורך עסק, אלא יכול להשתמש בו לכל מה שירצה כולל שתיית שכר.[2] ולפי זה כל הדיון הוא במקרה שכספי ההלוואה עדיין בעינם: שלמאן דאמר 'מלוה לאו להוצאה נתנה' – דינם כפיקדון, אך למאן דאמר 'מלוה להוצאה נתנה' זו הלוואה גמורה ואינה כפיקדון. במקום שכספי ההלוואה כבר הוצאו, אף על פי שאסור היה למקבל ההשקעה לבזבז את דמי ההשקעה בשתיית שכר, אלא הוא היה צריך להשקיע את הכסף בעסק כדי שהכסף יהיה זמין בכל עת שיתבענו,[3] אעפ"כ הכסף אינו כפיקדון אלא דין מלווה יש לו. כאמור מרש"י אין להביא ראיה (בניגוד למש"כ 'קצות החושן') שכסף ה'עיסקא' – דינו כפיקדון, אך באמת הראשונים נחלקו בשאלה זו: האם חלק המלווה שב'עסקא' דינו כמלווה או כפיקדון? המהר"ם מרוטנבורג,[4] רבנו ברוך,[5] הר"ח ועוד. אך ה'שלחן ערוך' הכריע כמאן דאמר שחלק המלווה שב'עיסקא' נחשב כמלווה אע"פ ש'אינה נעשית מטלטלין אצל בניו'[6] ולכן היא משמטת.[7] לכל היותר אפשר לומר שיש בשאלה זו 'ספקא דדינא' אם בחלק המלווה יש למלווה בעלות או שדינו כפיקדון, אך מכיוון שלמעשה, מחמת הספק, הוא לא יכול לממש את בעלותו כל זמן שהכסף אצל הלווה, והוא יכול לתבוע את חובו חזרה רק מדין הלוואה, לכן שוב הוא לא יקבל את כסף החוב כי ההלוואה אסורה אחרי השמיטה.

---

2. ר' פני יהושע, קדושין מז ע"א, ויתר המפרשים.
3. כדעת רבא, ב"מ קד ע"ב.
4. תשובות מהר"ם, ד' פראג, סי' תתקעג; מובא גם בהגהות מיימוניות, תשובות השייכות לספר משפטים סי' יב.
5. מובא בהגהות מרדכי, ב"מ, סי' תסב.
6. ב"מ שם; שו"ע, יו"ד סי' קעב סעי' לא.
7. ר' אריכות דברים בפאת השלחן, בית ישראל, סי' כט ס"ק כח.

ב. פיקדון כסף שניתן לשימוש

שנינו בבבא מציעא (מג ע"א):

המפקיד מעות אצל שולחני, אם צרורין - לא ישתמש בהן, לפיכך אם אבדו אינו חייב באחריותן. מותרין - ישתמש בהן, לפיכך אם אבדו חייב באחריותן.

הרי"ף שם הוסיף על המשנה, וזו לשונו:

והני מילי היכא דאבדו ועדיין לא אשתמש בהו אבל אי אשתמש בהו הוו להו הלואה גביה וקמו להו ברשותיה ואי איתניסו ליה חייב ובהא אפילו ר"נ מודה וכן כתב רבינו האי גאון זצ"ל.

וכן פסק הרמב"ם (הל' שאלה ופקדון פ"ז ה"ז):

בד"א קודם שישתמש בהן אבל אחר שנשתמש בהן נתחייב באחריותן ככל מלוה שבעולם עד שיחזירם לבעלים.

וכן פסק ה'שלחן ערוך' (חו"מ סי' רצב סעי' ז). כאמור הנחת הרש"פ שההשקעות בבנקים הן פיקדונות שמותר לשולחני להשתמש בהם ודינן כפיקדון ולא כהלוואה. אך מדברי הרי"ף, הרמב"ם וה'שלחן ערוך' (לעיל) אף בפיקדון שביד שולחני, אם השתמש בכסף – דינו כהלוואה, ו'נתחייב באחריותן ככל מלוה שבעולם עד שיחזירם לבעלים' (רמב"ם, שם). בימינו כל 'הפקדה', גם אם היא במזומן, היא מתערבת מיד עם כל הכספים שביד הכספר והוא משתמש בהם, ובפרט כאשר ה'הפקדה' אינה במזומן אלא בהעברה חשבונית או בצ'ק (ורוב רובן של ההשקעות הן כאלו) והיא רק נרשמת לזכותו של בעל החשבון, היא נכללת מיד במחזור הכספים של הבנק המשמש אותו להשקעות שונות. אין זה פיקדון כלל, ורק בגלל 'היתר העיסקא', יש לו דין של חצי פיקדון. ואכן מיד עם ה'הפקדה', האחריות כולה נופלת על הבנק והוא מתייחס לכך כאל הלוואה,וממילא דיני שמיטה חלים עליה. וגם אם יש למפקיד הנאה מההפקדה, מכיוון שגם לבנק יש תועלת מההפקדה – אין זה פיקדון בלבד אלא חצי מלווה וחצי פיקדון, וחצי ההלוואה נשמט.

ג. 'פיקדון' שאינו פיקדון

הרמ"א (חו"מ סי' סז סעי' ט) פסק בשם המהרי"ק ש'אם כתב בשטר לשון פקדון, אינה משמטת, דלהכי כתב לשון פקדון, שלא ישמט'. הרש"פ הסיק מהלכה זו שמכיוון שבימינו אנו מכנים את השקעותינו בבנקים פיקדונות, כוונתנו להחיל עליהן דין פיקדון ולא דין הלוואה ולכן הן אינן נשמטות. ולא היא. יש להבחין בין שפה משפטית לבין שיבושי לשון. המהרי"ק דן במקרה שבו טען המלווה שבכוונה הוא הגדיר את ההלוואה כפיקדון כדי להטיל בה תנאי שלא תישמט בשביעית. דוגמה לכך הוא מביא מהמוכר שדה לחברו וכתב לשון מתנה. המוכר התכוון לייפות את כוחו של המקבל שלא יחול עליו דין 'בר מצרא'. וזו לשון מהרי"ק (שו"ת סי' קפב):

ורואה אני שהדברים ק"ו ומה התם דשני הלשונות סותרים זה את זה דהיינו מכירה ונתינה דאי מכורה לאו נתונה ואי נתונ' לאו מכורה אפי' הכי מכור ונתונה כיון שאנו דנין שנתכוין ליפות את כחו הכא שאין הלשונות מכחישין זה את זה כלל דהא אפילו הויא הלואה גמורה פשיטא דיכול לקבלה עליו בתורת פקדון דכל תנאי שבממון תנאו קיים לא כ"ש דיש להלו' אחר יפוי כח המבוא' ונאמר דאע"ג דהוי' מלוה מ"מ לא תשמטנה שביעית דהא מסקינן בפ"ק דמכות (דף ג) שהמלוה את חבירו ע"מ שלא תשמטנו בשביעית שאין שביעית משמטתו ואין לך תנאי גדול מזה שמקבל עליו בתורת פקדון...

מדובר אפוא במינוח לשוני מכוון להטיל על ההלוואה תנאי של פיקדון. לעומת זאת, לשון 'פיקדון' בהקשר להפקדה בבנק היא שיבוש לשוני. הציבור (כולל הבנקים עצמם) אינו עוסק בדקויות משפטיות ולא התכוון להגדיר את ההשקעות כפיקדונות בהגדרה משפטית. הוא מכנה את השקעותיו בבנקים 'פיקדונות' מבלי להתייחס למשמעותו המשפטית של מונח זה. צא ושאל את הבריות בשוק, כולל הדתיים שבהם, האם הם מודעים לכך שה'הלוואה' מהבנק או שה'הפקדה' בו הן בעצם 'חצי מלווה וחצי פיקדון'? לשגרת הלשון אין שום משמעות הלכתית. ואעפ"כ אין הדבר גורע מכוחו של ה'היתר עיסקא', כי 'היתר עסקא' הוא חוזה משפטי בר תוקף. ומי שמתעניין בשאלה כיצד הבנקים גובים ריבית, גם אם אינו מבין את ה'היתר עיסקא' לפרטיו הוא סומך על הרבנים שערכו אותו עפ"י כל כללי ההלכה. וכן הפרוזבול – רוב הציבור אינו מבין את משמעותו המשפטית, אך דיו שהוא מודע לכך שיש מצוות שמיטת כספים, וכשהוא מחתים את העדים או הדיינים על הפרוזבול, הוא סומך על הרבנים שניסחו את הפרוזבול שעשו זאת עפ"י ידיעותיהם בהלכה (ובעצם בכל חוזה משפטי בעולם שאדם חותם עליו, בדרך כלל הוא אינו מבין בכל 'האותיות הקטנות' אלא סומך על העו"ד המחתים אותו, ולאחר שזה הסביר לו באופן כללי את עקרונותיו של החוזה – יש לכך תוקף משפטי מחייב). המונח 'פיקדון' בבנקים הוא שגרת לשון, אין מי שמייחס לו משמעות משפטית כל שהיא. לא מפיהם של הבריות בשוק אנו חיים.

ד. שימוש פסול בהיתר עיסקא

אמנם היו פוסקים שפסקו שגם חלק ההלוואה לא נשמט כי דינו כפיקדון, כגון הרדב"ז (שו"ת, ח"ד סי' ריד), אך ה'עין יצחק'[8] מצא סתירה בדבריו מתשובה אחרת (ח"ג סי' תקסד) שם פסק שחלק המלווה נחשב 'ראוי' לעניין ירושת בכור. כלומר חלק זה הוא הלוואה ולא פיקדון. ה'עין יצחק' עצמו פסק לעניין מכירת חמץ של עסקת סולת שזהו 'ספיקא דדינא' אם מכירת החמץ לגוי של חלק המלווה הועילה. גם המהרש"ם[9] עמד על הסתירה בדברי הרדב"ז והביא דעות שונות בנושא זה מבלי להכריע. אולם הוא העיר

8. שו"ת עין יצחק, ח"א או"ח סי' כא.
9. שו"ת מהרש"ם, ח"א סי' נב.

הערה יסודית המציגה את ה'היתר עיסקא' מזווית ראייה חדשה. רבים מהמשתמשים ב'היתר עיסקא' אינם מקפידים להשקיע את כספי ההלוואה בעסקים דווקא, אלא משתמשים בהלוואה למטרות צרכניות. אמנם פורמלית הם מחויבים לקיים את החוזה של ה'היתר עיסקא', אך למעשה הם מתעלמים ממנו. במצב כזה אין להתייחס לחלק המלווה, לפחות, כאל פיקדון, אלא כאל הלוואה (וייתכן שגם חלק הפיקדון בעצם אינו אלא הלוואה). וכן כתב הגרי"ב זילבר[10] אחרי שהביא פוסקים רבים שנחלקו בשאלה זו של 'היתר עיסקא', שיש לחלק בין 'עיסקא' ממש המוזכרת בגמרא לבין 'היתר עיסקא' הנהוג כיום, שבו המלווה לא מתערב בעסקי הלווה וגם אינו מונע ממנו מלשתות שכר – בכהאי גוונא כולם מודים שחצי המלווה הוא הלוואה גמורה שנשמטת.

אלא שאם כן כל 'היתר העסקא' המאפשר למלווה לגבות 'ריבית' מהלווה אינו לכאורה אלא פיקציה ואם כן מה תועלתו? לענ"ד יש לומר שבאמת ה'היתר עיסקא' מחייב את הלווה להשקיע את כספו ב'עיסקא' ולא ב'שֵכר'. ומי שבא לשאול, אנו מורים לו שה'היתר עיסקא' מיועד רק להלוואות יצרניות שיש בהן רווחים, אלא שהמלווה סומך על הלווה שאכן יכלכל את מעשיו בתבונה ובאחריות ולא יבזבז את כספי ההלוואה למטרות אחרות, ומשום כך אין כאן ריבית אלא חלוקת רווחים. אלא שמכיוון שבפועל המלווה אינו מדקדק עם הלווה מה הוא עושה למעשה בכספו, אי אפשר להגדיר זאת לעניין שמיטת כספים כפיקדון אלא כהלוואה, וזו נשמטת. ואה"נ בהלוואה צרכנית, שאינה נושאת רווחים, אין לסמוך על 'היתר עיסקא', אלא אם כן יש בה צד של עיסקא, כגון מי שלוקח הלוואה ב'היתר עיסקא' כדי למנוע שבירת תכנית חיסכון שנזקה גדול יותר מאשר הרווח המוסכם ב'היתר עיסקא'. מצד אחד זוהי עדיין עיסקא, אך מכיוון שזו רק עיסקא בעקיפין, המלווה לא דורש מהלווה שישקיע את כספי ההלוואה בעיסקא דווקא. כלומר הלווה אינו חייב להעמידה בעיסקא באופן שהיא תהיה מצויה בכל עת שיתבענו, וא"כ אין כאן פיקדון אלא הלוואה, וזו נשמטת בשביעית.

אך לצערנו, רוב הנוטלים הלוואות והמפקידים ב'היתר עיסקא' אינם מודעים למשמעותה ההלכתית. יש מקום לסנגר עליהם שגם אם אינם מודעים לכללי ההיתר, מכיוון שכל בנק חתום על 'היתר עיסקא' – חלים כללי ההיתר על כל החשבונות, בין של המפקידים ובין של הלווים, אם הם מודעים לכך ואם לאו, ואינם עוברים על איסור ריבית. אך לעניין שמיטה קובעת המודעות בפועל. ומכיוון שרוב המשתמשים בשירותי הבנק מתייחסים למעשה אל ההלוואות כאל הלוואות לכל דבר, ונוגשים אותן כאילו היו הלוואות רגילות, הם עוברים על 'לא תגוש' והשמיטה חלה עליהן. ואם כן ממה נפשך, מי שאינו מודע למגבלות של 'היתר עיסקא' הוא מתייחס אליה כאל הלוואה רגילה, ומי שמודע למגבלות אך בפועל לא מנצל אותן ואינו מתערב בשימוש המעשי בכספיו ע"י הלווה מתייחס בפועל אל ה'עיסקא' כאילו הייתה הלוואה רגילה. וכן מי שמשתמש בהיתר להלוואה צרכנית שיש בה גרמא של עיסקא, אך מכיוון שהשימוש למעשה הוא למטרות צרכניות, בכל אלו המלווים עוברים ב'לא תגוש' וההלוואות נשמטות.

10. ספר הל' שביעית, סי' י, כסא דוד אות טז.

מסקנה

ללא פרוזבול אין אפשרות למפקיד להוציא את כל כספו הנמצא בעו"ש אלא רק את מחציתו. וכמו כן פיקדונות שהגיע זמן פירעונם לפני סוף שנת השמיטה והמפקיד השתהה ולא פדה אותם בזמנו, הוא יכול לפדות אחרי השמיטה רק את מחציתם. וגם אם הבנק יפנה ללקוח ביוזמתו ויציע לו לקבל את כל כספו בחזרה (שהרי רוח חכמים נוחה מכך), חייב המפקיד לומר לבנק 'משמט אני' (מסתבר שגם אם ישלח זאת בכתב יצא ידי חובה). ואם בכל זאת הבנק ירצה לתת לו את כספו במתנה הוא רשאי לנוטלו. יש להניח שפקיד הבנק, גם אם הוא דתי, לא יבין בדרך כלל למה ירמזון מיליו ויפנה אליו שוב לקבל את כספו, וצ"ע אם מותר לו אז לקבלו. וייתכן לומר שגם אם הבנק סבור שהוא נותן לו את כספו מצד הדין ולא כמתנה מותר לו לקבלו אחרי שהוא הצהיר 'משמט אני'. כי יש מקום לומר שהתורה השמיטה את החוב רק מבחינת המלווה שאסור לו לנגוש, אך מבחינת הלווה, אם יש לו כסף להחזיר, נשאר לו חוב מוסרי לפרוע את חובו. ובמקום אחר[11] כתבנו שרק 'שיעבוד הגוף' פקע, אך 'שיעבוד נכסים' לא פקע. לכן גם אם פורע את החוב מתוך תחושה של חיוב רגיל, מבלי שהוא יודע שהחוב נשמט, ולא כמתנה בעלמא, הוא אינו טועה ועדיין 'רוח חכמים נוחה הימנו'. והוא הדין לגבי הבנק שסבור שמבחינתו הוא חייב לפרוע את החוב לאחר שהמלווה הודיע להם 'משמט אני'. אך אם הבנק לא יפנה אליו בהצעה לפדות את פיקדונו כגון בחשבון עו"ש, צ"ע מה ניתן לעשות ויש לעשות שאלת חכם.

11. בתשובה 'פירעון חוב בשמיטה על ידי יורש' שתתפרסם בע"ה בשו"ת באהלה של תורה ח"ו.